

İLERLEME, NORMATİFLİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN DİNAMİKLERİ RAHEL JAEGGI VE AMY ALLEN İLE BİR FİKİR TEATİSİ¹

PROGRESS, NORMATIVITY, AND THE DYNAMICS OF SOCIAL CHANGE AN EXCHANGE BETWEEN RAHEL JAEGGI AND AMY ALLEN

Eva VON REDECKER¹, Gözde TÜRKELİ (Çevirmen)²

Özet

Çağdaş eleştirel teorinin iki önemli düşünürü olan Amy Allen ile Rahel Jaeggi'nin elinizdeki çeviride bir başka eleştirel teorisyen Eva von Redecker'nın Berlin'de onlara yönelttiği soruları cevapladıkları bir röportaj yer almaktadır. Her iki düşünür de sorulan sorulara karşılık, temel olarak toplumsal değişimin imkânlarına dair ve değişimin dinamiklerinin nasıl analiz edilebileceği üzerine derinlemesine bir tartışmaya girmektedir. Bunu yaparken eleştirel teorinin iki farklı hattını temsil eden Allen ve Jaeggi, öncelikle eleştirel teorinin farklılaştığı ve zenginleştiği çeşitli kaynakları (Kant, Hegel, Foucault, Nietzsche vb.) açıklamakta ve farklı teorik tutumları göz önüne sermektedirler. Daha sonra toplumsal değişim ve dönüşümleri değerlendirirken başvurulan ilerleme ve gerileme kavramlarının yüklediği anlamları tartışmaktadırlar. Ayrıca Batı-Avrupa merkezli tarih yazımının ve ilerleme fikrinin sorunlu bir politik ve ideolojik tutum içerdiğini ve teleolojik tarih anlayışının sakıncalarını ele almaktadırlar. Bunun yanı sıra, Allen ile Jaeggi'nin farklılaşan yaklaşımları ekseninde, ileriye dönük ilerleme ve geriye dönük ilerleme kavramı başta olmak üzere tarihsel gelişmeleri hangi kavram setleri ile tartışmamız gerektiğine dair zengin bir tartışma metinde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Teori, Toplumsal Değişim, İlerleme Kavramı, Tarihsel Materyalizm, İçkin Eleştiri.

Gönderim Tarihi/Submitted	: 23.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted	: 22.11.2024
Sorumlu Çevirmen/Corresponding Translator	: Gözde TÜRKELİ
E-posta / E-mail	: gözde.turkeli@ozyegin.edu.tr
Doi	: 10.47124/viraverita.1572231
Atıf / To Cite:	: Allen, A., von Redecker, E., Jaeggi, R. (2016). İlerleme, Normatiflik ve Toplumsal Değişimin Dinamikleri (G. Türkeli, Çev.). <i>ViraVerita E-Dergi</i> , sayı: 20, 186-215. Doi: 10.47124/viraverita.1572231.

¹ Bağımsız araştırmacı, Berlin/ALMANYA (<https://orcid.org/0000-0003-4496-3055>).

² Arş. Gör., Özyeğin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, (ORCID: 0000-0002-9465-3859).

Abstract

The present translation includes an interview with Amy Allen and Rahel Jaeggi, two crucial thinkers of contemporary critical theory, in which they respond to questions posed to them in Berlin by another critical theorist, Eva von Redecker. In response to the questions, both thinkers engage in an in-depth discussion about the possibilities of social change and how the dynamics of the change can be analyzed. In doing so, Allen and Jaeggi, representing two different trajectories of critical theory, first explain the various sources (Kant, Hegel, Foucault, Nietzsche, etc.) from which critical theory differs and is enriched, and then they expose different theoretical positions. They then discuss the meanings of the notions of progress and regression that are used to analyze social changes and transformations. They also argue that Western-Eurocentric historiography and the idea of progress involve a problematic political and ideological stance and discuss the drawbacks of a teleological understanding of history. In addition, Allen and Jaeggi provide a rich discussion of the conceptual sets with which we should discuss historical developments, especially the forward-looking notion of progress and backward-looking notion of progress, in the context of their diverging approaches.

Keywords: Critical Theory, Social Change, Notion of Progress, Historical Materialism, Immanent Critique.

İlerleme, Normatiflik ve Toplumsal Değişimin Dinamikleri

Rahel Jaeggi ve Amy Allen ile Bir Fikir Teatresi

Eva von Redecker: Öncelikle tartışmayı açmak için hızlıca konuya girmek istiyorum. Bence her ikiniz de ilerleme kavramını çalışmalarınızın merkezine taşıyarak çok ilginç bir şeyi başarıyorsunuz; normatifliğin temellerine dair eleştirel teoride ayrıntılı ve iyi çalışılmış bir tartışmayı eleştiri meselesinden uzaklaştırıp toplumsal değişim ve siyaset tarihine taşıyorsunuz. Tüm bu tematik saha açısından beni gerçekten heyecanlandıran şey bu nokta. İster Amy'nin yaptığı gibi ilerleme kavramını sorunsallaştırırken, ister Rahel'in yöneldiği gibi bu kavramı yeniden gözden geçirirken salt eleştirinin bir yansımasından ziyade tarihsel bir gelişime geçiş, tartışmayı hemen daha esaslı bir hale getirmekte.

Her birinizin ortaya koyduğu bakış açısı kolaylıkla doğrudan bir çatışmaya -ilerleme lehinde veya aleyhinde- dönüşebilir, lakin ben durduğunuz noktanın aynı soruya ilişkin tamamen karşıt olacak kadar uyduğuna iddia etmekle pek ilgilenmiyorum. Bence her iki pozisyonun da birbirilerine karşı aynı konstellasyon içerisinde durduklarını anlamak daha ilginç. Umarım bu konuyu kabaca üç mesele etrafında kümelenebilecek şekilde irdeleyebiliriz: Bunlar, ilerlemenin eleştirel teoride oynadığı kavramsal rol, sizin negativizme dair kendi yorumlarınız ve ilerlemeye dair görüşlerinizin farklı toplumsal değişim tasvirlerinden nasıl beslendiğidir. İlerleme konusundaki farklı yaklaşımlarınızı ele almak için biraz muzip görünebilecek ama bizi önemli ayrıntılara götürebilecek bir soruyla başlamak istiyorum. Amy'ye ilerleme kavramına yönelik pek çok eleştirisine rağmen bu kavramın neden eleştirel teori için vazgeçilmez olduğunu düşündüğünü sormak istiyorum. Rahel'den de basitçe neden değiştirilmemiş bir ilerleme kavramıyla çalışamayacağımızı düşündüğünü öğrenmek istiyorum. Örneğin, neden Hegelci dünya tarihi veya tarihsel materyalizmi benimseyemiyoruz?

O zaman Amy ile başlayalım: Neden ilerleme kavramının kalıntılarının en azından bir kısmının oyunda kalması gerektiğini düşünüyorsunuz?

Amy Allen: Sanırım bu soruyu yanıtlamak için öncelikle geriye dönük ilerleme ve ileriye dönük ilerleme arasında yaptığım ayırmadan yola çıkmalıyım.ⁱⁱ İlerleme kavramının en az iki yönü

vardır: Geriye dönük olan yanı tarihi bir şekilde bir ilerleme hikayesi olarak okuduğumuzda kullandığımız yandır; bu tarihsel öğrenme süreçleri veya sosyal evrim ya da insanlığın daha iyiye gittiğine dair daha gelişmiş bir Aydınlanma anlayışı anlamına gelebilir. Ben buna “olgu” olarak ilerleme diyorum ki bu normatif olarak yüklü bir kavram olduğu için tırnak içinde yazıyorum. Bu terimi, “küresel modernliğin olguları” olarak adlandırdığı şey hakkında yazan ve *Race, Empire, and The Idea of Human Development* adlı kitabında tarihsel bir olgu olarak ilerleme hakkındaki belirli iddiaları inkâr edemeyeceğimizi savunan Thomas McCarthy’den ödünç almaktayım.ⁱⁱⁱ İşte bu geriye dönük ilerleme kavramıdır. İleriye dönük ilerleme kavramı ise politikalarımızı ilerici hale getirmek istediğimizde, yani ulaşmak istediğimiz hedeften bahsettiğimizde, ister iyi bir toplum veya bir tür toplumsal ideale ulaşmak, isterse de daha negatif anlamda bazı tahakküm biçimlerini veya mevcut baskı koşullarını ya da acı verici koşulları hafifletmek olarak düşünülün, kullandığımız ilerleme anlayışıdır. İlerleme kavramının eleştirel teori için vazgeçilmez olduğunu söyleyebileceğim yegâne nokta, bu daha ileriye dönük anlamıdır. Eleştirel bir projeye giriştiğimizde, ister ulaşmaya çalıştığımız bir ideal açısından olumlu, ister mevcut tahakküm ilişkilerinin aşılması veya dönüştürülmesi çabası olarak daha olumsuz (benim çerçeveselendirmeyi tercih ettiğim gibi) bir biçimde çerçevenilmiş olsun, mevcut toplumsal ilişkileri bir tür daha iyi kavramı ışığında eleştirdiğimiz fikrini benimsiyorum. Ben hala bu yaklaşımın, ulaşmaya çalıştığımız ahlaki bir zorunluluk veya hedef olarak anlaşılan bir tür ileriye dönük ilerleme kavramına hitap ettiğini düşünüyorum. Eleştirel teorinin bir ilerleme kavramına ihtiyaç duyduğunu ya da ilerleme kavramını mutlaka kullanması gerektiğini düşünüyorum: Bir tür gelişmeye doğru, hatta kimi olumsuz acı çekme ya da tahakküm hallerinden uzaklaşmaya yönelik bir ilerleme. Lakin -tarihsel bir “olgu” olan- geriye dönük ilerleme kavramı olmaksızın da yapabiliriz ve yapmalıyız.

E.vR: Bence bu geriye dönük anlatıda neleri sorunlu bulduğuna kesinlikle değinmeliyiz, ancak öncelikle Rahel’in de bir şekilde neden ilerleme için düz bir tarih kavramının yeterli olmayacağını ve ilerleme kavramını neden yeniden düşünmemiz gerektiğini düşündüğünü öğrenmek istiyorum. Ya da eleştirel teoriden farklı bir başlangıç noktası olarak, analitik felsefenin ahlaki ilerleme tartışmalarında kullanıldığı gibi ilerleme kavramını neden tatmin edici bulmuyorsunuz?

Rahel Jaeggi: Şu anda ilerleme ile ilgili olarak yapmakta olduğum şey, ki bu konuya ancak geçen yıl girebildim, *The Critique of Forms of Life (Yaşam Biçimlerinin Eleştirisi)* adlı kitabımda

geliştirmeye çalıştığım şeyin bir sonucudur.^{iv} Orada ilerleme ancak en sonda ortaya çıkıyor. Bu aslında çok zayıf bir ilerleme fikri olabilir, ama şununla yüzleşelim: eğer bir öğrenme süreci ya da sorunların üstesinden gelme süreci gibi bir şeyden bahsediyorsak ve bundan Hegelci bir şekilde bir tür deneyim birikimini içerecek şekilde bahsediyorsak, insanların “ilerleme” olarak adlandıracağı şey budur. Ancak ben henüz bu ilerleme kavramı üzerinde çalışmaya başlamamıştım ve bu kitabımın sadece arka planında bulunan bir şeydi.

Neden doğrudan bir ilerleme fikrine yönelmedim? İlerlemeyi bir ideal ya da olgu olarak aramıyordum. Bunun yerine, şu anda bulunduğumuz noktayı eleştirmek için kriterler oluşturmakla ilgileniyordum. Bu kriterler, neyi başarmak istediğimiz -normatif idealler, olgusal olarak bildiğimiz şeyler veya filozoflar olarak bildiklerimiz (iyi bir toplum kurmak için belirli değerlerin veya ilkelerin yerinde olması gerektiği)- yerine gelişim sürecinin kendisine bakacaktı. Bir kavrayışa göre, ilerleme bizi bu tür bir ideale yaklaştıran bir şeydi. Bir eleştiri biçimini ve yaşam biçimlerimizi eleştirmenin bir yolunu ortaya koyarken yapmak istemediğim şey tam da buydu. Benim çıkış noktam, bir şekilde kendi kendine ayakta durabilecek, sürecin kendisinin bize belirli bir yaşam biçiminin akıldışı olup olmadığına, iyi olup olmadığına ya da belirli bir şekilde çarpıtılmış olup olmadığına dair vereceği kriterleri aramaktı.

Asıl konuya gelecek olursak, teleolojik bir ilerleme kavramını kabul etmememiz gerektiğini düşünüyorum. Bu bir sürpriz olmamalıdır: Birçok insan ilerleme hakkında ne düşünürsek düşünelim bunun teleolojik olmaması gerektiğini düşünüyor. Ama neden bu şekilde düşünmeyelim? İlerleme hakkında konuşmanın en kolay yolu bu gibi görünüyor, tabii eğer ilerlemeden bahsediyorsanız: ilerleyebileceğimiz ya da yaklaşabileceğimiz bir tür hedefle tanımlanan bir şey olduğunu düşünmek. Ancak negatif bir yaklaşımla iyi yaşamın ya da iyi toplumun ne olduğunu ya da toplumsal yaşamı hangi ilkelere göre düzenlememiz gerektiğini bilmediğimiz varsayımından yola çıkmamız gerekir. Bu anlamda Adornocu bir negatifikten esinleniyorum: Biz iyi olanı veya ütopyayı açıkça ifade etmemeliyiz. Marx'ın anti-ütopyacılığından da etkileniyorum, bu yüzden insanlar eleştirel teorinin bir ütopyaya ihtiyacı olduğunu söylediklerinde, ki bu her şeyin iyi olacağı, çocukların gülüp oynayacağı ve buna benzer şeylerin olacağı bir ütopya, her zaman biraz geriliyorum. Ütopyacı düşüncede *kitsch* bir eğilim vardır. Her halükârda, ben teleolojik olmayan bir ilerleme kavramının peşindeyim. Diğer bir nokta da tabii ki yanlışlanabilirliktir. İlerlemenin ne olduğunu henüz bilmiyoruz ve bunu gerçekleştirirken anlamak zorundayız.

Artık güçlü bir teleolojik ilerleme kavramını savunan çok fazla insan yok. Tartışmanın ilginç kısmı, “bir olgu olarak ilerleme” gibi bir şey bulup bulamayacağımızdır. Bunu reddedenler arasında (Amy hariç), onların çekinceleri, neden bazı unsurları ve bazı idealleri diğerlerinden daha iyi olarak tutabileceğimiz konusunda değerlendirmeyi bile zayıflatıyor. Ahlaki gelişme açısından çağdaş tartışmalarda ilginç olan şeylerden biri ve bu aynı zamanda benim de bu konuyla ilgilenmemin sebebi, akademisyenlerin bu açık veya ilk bakışta inkâr edilmesi çok zor olan yerel gelişme örneklerinden hareket etmeleridir. Bunların geçerli olup olmadığından emin değilim, ancak bu benim için sosyal değişim hakkında düşünmek ve bu birkaç tesadüfi gelişme örneğinde buradan oraya nasıl geldiğimizi sorgulamak için bir çıkış noktası oldu. Aslında benim ilerleme sorusundan daha çok ilgilendiğim tartışma bu. Toplumsal değişim ve onun idealizmiyle ilgili tartışmalarla ilgileniyorum. Çağdaş felsefi tartışmanın ilerlemeye eleştirel yaklaşmayan kısmında idealizme doğru ciddi bir eğilim olduğunu düşünüyorum. Ancak ilerleme kavramının bazı radikal eleştirileri bile daha az idealist değil ve bu eleştirilerin tarihsel koşulların araştırılmadığı ve başka bir dünyayı mümkün kılacak toplumsal değişimin maddi yönünün anlaşılmaya çalışılmadığı bir zihin yapısına daha az takılıp kaldığı söylenemez.

E.vR.: Bence bu görevimizi iyi tarif ediyor. Negativist yaklaşım ve toplumsal değişimin maddi yönü hakkında daha fazla ayrıntıya girmeden önce, ilk soru üzerinde biraz daha durmak istiyorum: Eleştirel teori için ilerleme ne kadar merkezi bir öneme sahiptir? Belki kavramın üstlendiği rolü biraz daha yakından tanımlayabilir ve ardından önemini ve tehlikelerini tartabiliriz. Bana öyle geliyor ki Rahel, yerel, neredeyse tartışılmaz ilerleme örneklerine bakarak yola çıktığını söylemene rağmen, çalışmada daha güçlü bir ilerleme kavramı - Amy'nin deyimiyle sadece “tarihteki ilerleme” değil, “tarihsel ilerleme”- rol oynuyor. Bundan sonra açıkçası Amy, böyle bir anlayışın olası tuzaklarını ve eleştirel teorinin neden temel bir ilerleme kavramını sürdürerek kazandığından daha fazlasını kaybedebileceğini öğrenmek istiyorum.

R.J.: Basit olarak ifade etmek gerekirse, bence eleştirel teoride aşağı yukarı üç alternatifimiz var. Birincisi Kantçılık ya da iyinin ne olduğunu açıkça ifade edebildiğimiz bir tür bağımsız ahlak (*freestanding morality*). Bunun Kantçılık olması gerekmez; Aristotelesçi bir “iyi” kavramı da olabilir. Ancak eleştirel teori için bu çoğunlukla Kantçılık olmuştur: İlerleme ya da toplumsal değişim kavramına ihtiyaç duymadığınız bağımsız bir ahlak ya da normatifliktir söz konusu

olan. Çoğu Kantçı'nın ilerleme mefhumu vardır ve eleştirel teorideki çoğu Kantçı da "daha iyi"nin ne olacağını açıklayabilme konusunda iyimserdir. Ancak, değişimin kendisi üzerinde ayrıntılı olarak durmaları gerekmez çünkü normatif bakış açısından, değişimin nasıl gerçekleştiği, tarihin bir eğiliminin olup olmadığı ya da tarihte belli bir değişimin ortaya çıkması için kurumları istikrarsızlaştıran anların olup olmadığı gerçekten önemli değildir. İkinci alternatif, bir tür Nietzschecilik ya da çağdaş eleştirel teoride olduğu gibi Foucaultculuktur ki (bunu çok temkinli bir şekilde ifade edeceğim) bu yaklaşımlar sürekli olarak karşı karşıya kaldığı göreceliliği (rölativizmi) çürütememe eğilimindedir ya da en azından bu sorunlara karşı nasıl tepki verileceğine dair güçlü ve sahici fikirleri yoktur. Üçüncü alternatif ise Hegelciliğin ya da Marksizmin bir versiyonu ve kurumların bir tür içkin eleştirisidir. Elbette burada Hegelci ve Marksist seçenekler birbirinden farklıdır, tıpkı Nietzscheci, Foucaultcu ve Kantçı yaklaşımların farklı versiyonları gibi.

Sonunda hem Foucaultculuğun hem de Nietzscheciliğin bir tür Kantçı, bağımsız ahlaka başvurmaya ihtiyaç duyduğundan şüpheleniyorum. Ahlaki tutumlarının sınırlarını verimli bir şekilde belirleseler ya da belirli bir eşitlik veya özgürlük kavramını tarihsel olarak kabul ederek felsefi olarak normatiflikte temellendirmeseler bile, Hegelci-Marksist olanı reddetmenin bir sonucu olarak Kantçı konuma büyük ölçüde yaslandıklarını düşünüyorum. Hegelci Marksist pozisyonu, normatifliğin tarih içinde ve tarih aracılığıyla ortaya çıktığı bir pozisyon olarak düşünüyorum ki bu çoğu insanın çılgınca olduğunu düşündüğü bir fikirdir, özellikle de Hegelci algılanışı ile güçlü bir şekilde tarih ve normatiflik ele alınır. Bu normatif bir tarihtir ve tarihsellikle edinilen bir normatifliktir. Marx için ise durum farklıdır, çünkü şimdiki zaman rasyonelliği değil irrasyonelliği temsil eder. Yine de bu irrasyonellik bile tarihsel materyalizm içinde bir şekilde meşrulaştırılır. Daha iyiye doğru değişim olasılığı, kapitalizmin ortaya çıkardığı toplumsal kurumların ters yüz edilmiş versiyonunda yatmaktadır. Burada normatiflik ne göreceli ne de bağımsızdır. Eleştirel bir teorisyen olarak, ilerleme kavramı dışında, çekici bulduğum şey budur. Bu durum tarihin sonunda bir *telos* olduğunu öne sürse ve olup biten her şeyin bir şekilde rasyonel bir sonuca doğru ilerici bir hareket olduğu ve normatif nedenlerle benimsenmesi gerektiğini savunan çılgınca bir hikâye olsa bile, diğer hikâye toplumsal değişimi veya tarihi bir dizi ilgisiz olay olarak algılayacaktır. Bu bana bir hataymış gibi geliyor.

Bunun yerine bizim tarihte, kurumların ve uygulamaların daha önceki kurumlarda yanlış olan ve onları zayıflatan şeylerle ilişkili olduğu bir sosyal dinamiği ayırt etmemiz gerekir. Bu fikri çok ikna edici buluyorum ve onsuz yapabileceğimizi sanmıyorum. Tarihi birbiriyle ilgisiz olaylar olarak düşünemeyiz. Negatif bir teleolojiyi savunsanız ve tarihi düşüş olarak görseniz bile, yine de olayların birbiriyle nasıl ilişkili olduğu ve yeni kurumların öncekilerden nasıl ortaya çıktığı konusunda bir fikriniz olacaktır. Bunu anlamanın ya da kavramsallaştırmanın kolay olduğunu sanmıyorum. Elbette bunu Hegel ve Marx'ın yaptığı gibi yapmamalıyız, ancak eleştirel teorisyenler olarak mevcut toplumsal kurumların yenilerinde nasıl rol oynadığını kavrayabilmek için bir yol bulmak zorundayız.

E.vR.: Teorik olarak çekici olan tarih kavramının aynı zamanda çılgınca olduğunu söylemen hoşuma gitti. Sana göre, Amy, sorun bunun çılgınlığı değil, daha ziyade kavramın tehlikesi veya politik bir yükünün olması, ki bu nedenle bu kavramdan uzaklaşmak için nedenler sunuyorsun. Bunlar Rahel'in "eleştirel teorinin üçüncü kolu" olarak adlandırdığı şeyi benimsememenin nedenleri olabilir, ancak herhalde seçenekleri en baştan farklı bir şekilde mi sıralayacaktın?

A.A.: Evet, eleştirel teorinin üç alternatifi olduğunu duymak beni çok heyecanlandırdı şu anda. Çünkü Rahel geçen sefer bu konu hakkında konuştuğumuzda sen sadece iki tane olduğunu söylemiştin!

R.J.: Evet, birinci alternatif açıkçası eleştirel teori değil!

A.A.: Ben ikinci alternatifi ilkinin içinde çözüldüğünü düşünmüştüm. Bu bizim daha önce konuştuğumuz bir konuydu. Bence bu bir çeşit ilerleme! Şimdi masada üç tane alternatif var! Ama bence, Rahel, senin bu alternatiflerin geçici düzenini ters yüz etmen ilgi çekici. Bence bu tartışmayı diyalektiğin ilginç bir türü içinde gelişen bir tartışma olarak anlamanın bir yolu var; Nietzscheci ve Foucaultcu hattı temsil eden üçüncü pozisyon aslında Horkheimer ve Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği*nde kullandığı terimin algılanması açısından ilk ikisinin bir tür "belirlenmiş olumsuzlaması"ni temsil ediyor.^v Üç alternatife geri döneceğim, ama Rahel'in idealizm hakkındaki endişelerine karşılık olarak ayrıca şunu söylemek istiyorum, benim için ilerlemeye ilişkin sorun farklı bir şekilde ortaya çıkıyor. Benim için bu, normatiflik sorunsalıyla ve eleştirel teorisyenler olarak başvurduğumuz birinci-derecedeki normatif yargıları nasıl temellendirebileceğimize dair meta-etik bir soru olarak niteleyebileceğim şeyle sıkı sıkıya bağlı. Dolayısıyla, ilerleme meselesine dair derdimin/ilgimin aslında tarihsel

değişimin dinamikleri ile hiç de ilgisi olmadığını söyleyebilirim. Bu gerçekten üzerine düşündüğüm bir nokta değil, çünkü en çok eleştirel teorinin bazı formlarında normatifliği temellendirmek için tarih içinde ve tarih boyunca bir tür ilerleme veya normatifik fikrinin nasıl kullanıldığıyla ilgileniyorum. İlerleme üzerine olan çalışmalarında bir çeşit idealizm yaptığım için suçlanabilirim çünkü odak noktam bu ikinci soru. Bu, benim için sorun değil çünkü önemli bir soru. Size eksiksiz bir eleştirel teori sağlamaz, ancak en azından bu son 35 yıldır eleştirel teoriye çok fazla enerji ve hayal gücü sarf ettiren bir soruydu.

Ana soruya geri dönecek olursak, eleştirel teori için seçenekleri normatifliğin nasıl temellendirileceği sorusuna yönelerek görece farklı bir şekilde tasnif edebilirim. Aşağı yukarı aynı kategorilere başvuracağım: Kantçı, Sol-Hegelci veya Hegelci-Marksist ve bir çeşit soybilimsel (soykütüksel) yaklaşım. Belki Adorno'yu kendisinin karmaşık oluşuna rağmen Marksistlerle aynı yere değil, tartışmalı olacak şekilde son kategoriye yerleştirebilirim.

Kantçı yaklaşım, normatifliği pratik aklın bağımsız bir ifadesi ya da yapısalcı bir normatifik kavramı olarak kavramaya çalışır. Bir ilerleme kavramına ihtiyaç duymaz, ancak kendisinden çıkan bir kavram vardır: Tarih ötesi, evrensel bir pratik akıl anlayışına sahip olduğunuzda, bu standartların ürettiği şeyle ilgili olarak ilerlemeden -tarihsel veya başka türlü- bahsedebilirsiniz.

R.J.: Evet. İlerleme bir sonuç olabilir, ancak bu felsefi düşüncenin indirgenemez bir parçası değildir.

A.A.: Sanırım ikimizin de ilerlemenin bağımsız olarak ele alınmasının gerçek anlamıyla eleştirel teori sayılıp sayılmayacağı konusunda şüpheleri var. Hegelci-Marksist açıklamada, klasik ve bazı çağdaş formülasyonlarında (bu eleştirinin Rahel'in değerlendirmesi için geçerli olup olmayacağına dair bir soru da var), ilerici bir tarihsel öğrenme süreci olarak tarihin bir açıklamasından, Philip Kitcher'in terminolojisini kullanmak isterseniz, tarih-ötesi veya "küresel" olabilecek bir normatifik açıklaması türetme girişimi olduğunu söyleyebilirim.^{vi} Bunun en iyi örneği Axel Honneth'in *The Normativity of Ethical Life (Etik Yaşamın Normatifliği)* adlı eseridir; bu eserde Honneth, normların yaşam biçimlerine nasıl gömülü olduğuna dair tarihsel olarak belirli, konumlandırılmış bir anlayıştan içkin kriterlerin nasıl geliştirileceğini tartışıyor.^{vii} Ancak asıl zor soru, gelenekselcilikten nasıl kaçınacağımızdır. Honneth bu soruyu bir tür tarih-ötesi, daha güçlü bir normatifik anlayışı geliştirerek ele almak istiyor. Burada

ilerleme fikrine dair sorundan bahsedebiliriz. Bir şekilde, *The End of Progress (İlerlemenin Sonu)* adlı kitabımın başladığı yer de tam burası, bu özgül ilerleme hikayesinin iki sorunu.

Bunlardan ilki, siyasi açıdan tarafsız bir şekilde ifade edilebilecek daha kavramsal bir sorun: kendini övme sorunu (*self-congratulation*). İlerleme hakkında büyük tarihsel iddialarda bulunmak için herhangi bir tarih-ötesi, tarih-üstü veya bağlam-aşkın standarda başvurmayacağımı, bunun yerine bu geniş sonuçları çıkarmamı sağlayacak şekilde içkin olarak türeteceğimi söylemek, biraz şapkadan tavşan çıkarmaya çalışmak gibidir. Bence doğal olarak ortaya çıkan bir endişe var: Bu tarih okuması ya tarih-ötesi ya da bağlam-aşkın standartlara güçlü bir şekilde ve dolaylı olarak hizmet ediyor ya da sonunda gerçekten de konvansiyonalizm (uylaşımçılık) kaçamıyor. Dolayısıyla endişe şu ki, ya tarih ötesi yargıyı mümkün kılacak metafizik bir standart var arka planda ya da ilerleme gerçekten de tarih hakkında bizi daha iyi hissettiren ve geldiğimiz noktadan mutlu olmamızı sağlayan bir hikâye anlatmaktan ibaret. Bu kendini övme endişesidir.

İkinci olarak, ilerleme tartışmalarına dair daha politik bir endişe söz konusu. Bu, Aydınlanma tarihi boyunca pek çok kez dile getirilen Avrupa modernitesinin ya da Avrupalı-Amerikalı modernlerin kendi tarihlerini kutladıkları ve bu tarihleri bir ilerleme ve gelişme hikayesi olarak okudukları, kendi kendini öven bir anlatının özel bir versiyonu olarak düşünülebilir. Bu anlatı sömürgecilik, neo-kolonyalizm (yeni-sömürgecilik) ve uygarlaştırma misyonu ile sıkı sıkıya bağlı olan bir anlatıdır- bunların hepsi oldukça sorunlu politik tutumlar. Avrupa modernitesinin bilişsel ya da normatif gelişimsel üstünlüğüne ilişkin anlatılar sömürgeciliğin ve neo-kolonyalizmin temelini oluşturan bazı tehlikeli politik uygulamaları meşrulaştırmak için kullanılmıştı (ve çoğu durumda hala kullanılıyor). Bu tabii ki çok sert bir itham ve ilerleme kavramının kendisi de bu tür bir yargıyı zorunlu kılmıyor; ancak Avrupa modernitesini bir öğrenme sürecinin sonucu olarak konumlandıran ilerleme görüşleri bence bu yargıyı beraberinde getiriyor. Ne yazık ki, bazı eleştirel teorilerde, özellikle Habermas'ın modernite teorisinde ve bir şekilde Habermas'ın düşüncesinin bu hattını canlandıran ve geliştiren Honneth'in çalışmasında hem kavramsal hem de politik sorunlar söz konusu.

Bu durum beni eleştirel teori bakımından Nietzscheci-Foucaultcu ya da soybilimsel alternatife yaklaşıyor. Benim Rahel'in bunu tanımlama biçimiyle ilgili yaşadığım bir zorluk (ve muhtemelen o, benim Hegelci alternatifi tanımlama biçimime itiraz etmek ister), bunun tarihin bir dizi ilgisiz olay olarak okunmasından daha fazlası olduğudur. Buna alternatif olarak,

eğer tarihin bir parçasıysa, bunun önemli olduğunu düşündüğüm çok özel metodolojik sebepleri var. Bu anlamda, bunu Hegelci görüşlerin bir tür kesin olumsuzlaması olarak görebileceğimizi söylerken şaka yapmıyorum. Bu görüşte Kantçı ve Hegelci unsurlar olduğu doğrudur- Kantçı, doğru anlaşıldığında, benim görüşümün ve Foucaultcu görüşün, otonomi olarak özgürlük gibi bazı birinci dereceden Kantçı normatif taahhütlere bağlı olması demektir. Bu benim uğruna çalıştığım bir ideal.

Ayrıca, rasyonalite ve normatifliğin tamamen tarihe gömülü olarak görüldüğü bu soybilimsel düşüncede oldukça Hegelci (ya da Sol-Hegelci) bir tarihselleştirme hamlesi de var. Bununla birlikte, normatifik hakkındaki bu düşünce biçimlerinin her birinden esaslı ve dönüştürücü bir kopuş var ve bence bu iki şeyi içeriyor. Birincisi, tarihin gerileme ve düşüş terimleriyle okunması değil, daha ziyade tarihin aynı anda hem ilerleme hem de gerileme anlatısı olarak çok daha ikircikli (*ambivalent*) bir şekilde okunmasıdır. Bu şekilde baktığımızda, bize aktarılan norm ve pratiklerin hem tahakkümünü hem de sunduğu imkânları anlamaya çalışırız. İkinci olarak, tarihi birbiriyle ilişkisiz olaylar dizisi olarak okumak, kendisi de tarihsel bir bilinçle yapılandırılmış olan moderniteye daha eleştirel bir mesafe almamızı sağlamak üzere tasarlanmış çok spesifik bir metodolojik hamledir. Başka bir deyişle, bu hamle tarihsel bilinç gibi bir şeyin modernitenin mirasının bir parçası olduğuna ilişkin temel Hegelci düşünceyi kabul eder ve ardından bunu belirli bir tarihsel *a priori* veya yaşam biçimi olarak görmemizi sağlamak için tarihi birbiri ardına gelen bir dizi ilgisiz olay olarak ele alır. Bu anlatıda tarihselliğin aşırı düşünümsel (*extra-reflexive*) bir tarihselleştirilmesi mevcuttur. Açıklamanın bu yönünü çok ilginç buluyorum ve soybilimsel anlatımın aslında Hegelci pozisyonun dönüştürücü bir okumasından yola çıkan farklı bir alternatif olarak ortaya konduğunu düşünüyorum.

R.J.: Amy'nin Eleştirel Teori'nin üç farklı yorumunun ilerlemeci bir belirlenmiş olumsuzlama anlatısı sunabileceği düşüncesine yanıt vermek istiyorum. Bunun Sol-Hegelcilik olarak başladığını ve belli bir noktada artık işe yaramadığını söyleyebiliriz. Büyük anlatıların artık işe yaramadığı açık ve bugünlerde kimse bu tür bir Marksizme ya da Hegelciliğe inanmıyor. Bu durumda geriye iki seçenek kalıyor: Habermas'ın belli bir noktaya kadar benimsediği Kantçılığın bağımsız normatifliği (*freestanding normativity*) veya Nietzsche'nin ve Foucault'nun soybilimi. Her ikisi de Hegelcilik ve Marksizmin karşılaştığı soruna verilen yanıtlar olarak görülebilir, ancak bu pek de diyalektik bir çözüm olmayacaktır. Alternatif olarak, eleştirel

teoriye dair ve özellikle Adorno'yu Nietzsche ve Foucault kampına dahil etmenize ilişkin olarak şunu söyleyebiliriz: İlk Frankfurt kuşağının ilginç yanı, bu üç seçeneğin aynı anda zaten mevcut olmasıdır. Kantçılık konusunda o kadar emin değilim ama tabii ki *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde hem Sol-Hegeliçiliği hem de Nietzscheçiliği bulabilirsiniz. Belki de eleştirel teori bunların ilginç bir karışımıdır ve herhangi birini seçmek zorunda değildir. Ancak sizin sözleriniz üzerine şunu söyleyebilirim: Adorno'nun ve Adorno'ya kıyasla Sol Hegeliçiliğe ve Marksizme çok daha yakın görünen Horkheimer'in konumu ne olursa olsun, en ilginç ve verimli soru ilk kuşak eleştirel kuramcılarının faşizmi nasıl anladığı, analiz ettiği ve eleştirdiğidir. Gerileme kavramı çözümlerinin her noktasında mevcuttur. Onlar için faşizm sadece ahlaki olarak şeytani, kötü veya kategorik buyruğun standartlarına uymayan şey değildir. Tüm bunlar elbette doğrudur. Ama onlar faşizm hakkında düşündüler ve bir gerileme anı olarak onu çözümlədiler. Gerileme hakkında konuşursanız, ilerleme kavramına tutunabilirsiniz. Bu teleolojik olarak dile getirilmez ya da olgusal olarak öngörülmez, ancak kavramsal mantıkta ima edilir. Faşizmi gerileme açısından analiz etmek aklıma yatıyor ve bunu diğer yaklaşımların çoğundan çok daha verimli buluyorum çünkü -sanırım bu soybilim için de söylenebilir- bu analiz sadece değerlendirmek için değil, aynı zamanda bilgilendirici de.

Köktendinciliğin bir çeşit ideoloji eleştirisi yapmaya çalışmasının aslında popüler olmadığı günümüzde neler olup bittiğine bir bakalım. Çoğu insan ahlaki açıdan kötü bir şeyler olduğu fikrine saplanıp kalmış durumda. Bunu bir gerileme olarak görenler ve biz modernlerin bunu kabul etmemesi gerektiğini düşünenler var. Ancak bu, ilerleme ve gerilemeyle ilgili olarak eleştirel teoride bahsettiğimiz türden incelikli bir analiz ya da diyalektik bir gerileme analizi değil. Benim açımdan ilerleme hakkında düşünmenin nedeni, gerileme kavramına olan ihtiyacımızdır ki bu benim için çok daha çekici bir kavramdır çünkü tarihsel dinamiklere dair bir ipucudur.

Sizin sözlerinize tekrar dönmek gerekirse, ben sizi ya da soybilimi herhangi bir şeyle itham etmedim. Bu üç seçenek ile ilgili olarak toplumsal değişim dinamiklerinin ne olacağına dair ilginç bir görüş üretme ihtimalim konusunda bir yargıya vardığımı sanmıyorum. Benim iddiam daha mütevazı: eğer seçenekler gerçekten de bunlarsa, üçüncü seçenikle tekrar çalışmayı denemek ve tarih felsefesinin mütevazı ve pragmatik bir anlayışını geliştirmek mantıklı olacaktır. Eğer tarihi birbiriyle ilişkisiz olaylardan daha fazlası olarak gören bir sosyal teori ortaya koyamazsak çok şey kaybederiz. Tarihi anların özgürleştirici ya da anlamlı bir

şekilde birbirini izlemesi anlayışından yola çıkarak dönüşüm izleklerini değerlendirebiliriz. O zaman bazı gelişmelerin hiçbir anlam ifade etmediğini ve bazılarının da sorunların üstesinden gelme ve onlara tepki vermenin diyalektik dinamikleri içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, Hegelci Marksizmin tek yol olduğunu söylemekten ziyade, tarih felsefesinin bazı (belki de çok kolay) eleştirilerinde neyi kaybettiğimizi, yani toplumsal değişimin bütün kavramsal çerçevesini ve bu özelliklerden bazılarını nasıl kurtarabileceğimizi ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışıyorum.

Belki bu, ilerlemeye ilişkin endişelerinize dair başka bir tartışma alanı açar. Tarihsel ilerleme konusunda haklı olsaydık, o zaman kendimizi methetmekte de haklı olur muyduk? Kendini methetmek hiçbir zaman övülecek bir şey olmayacağından değil, ancak ilerleme kuşkuculuğu üzerinden bir suçluluk duygusu yaratarak tartışma eğilimini biraz deşmek istiyorum. Batı modernitemizin ve özellikle de Alman siyasetinin gerçek vahşetlere imza attığı ve yine de bunları ilerici olarak gördüğü, hatta ilerlemenin gereği olarak meşrulaştırdığı tartışmasız bir gerçektir. Fakat bunların ilerici olmadığını söyleyerek belki daha ileri gidebiliriz. Tıpkı sosyalizm gibi, ilerleme de henüz gerçekleşmemiş olabilir, ancak bu onun imkânsız olduğu ya da onu tanımlayacak kriterlerden yoksun olduğumuz anlamına gelmez.

E.vR.: İkinizin ortaklaştığı bir nokta, değişimi değerlendirebilmek için ne kesin bir amaç ne de dışsal bir çerçeve varsaymamız gerektiği inancı. Ancak her ikiniz de şimdiki duruma nasıl yaklaşılacağı ve bu duruma neyin yol açtığı konusunda farklı bir mekanizma öneriyorsunuz. Rahel'in önerdiği mekanizma, gerici olmayan bir problem çözme şekli ve kendisi zaten gerileme kavramıyla neler yapılabileceğini ayrıntılarıyla anlattı. Bir şekilde bu kavram onun için ilerleme kavramından daha vazgeçilmez. Bence Amy'nin yaptığı ise sorunsallaştırıcı bir soybilim, ki o bunu sanıldığından daha zengin olan çok özel bir soybilim türü olarak tanımlıyor ve kurguluyor. Amy, sana soybilimi sorunsallaştırmanın ya da senin "tarihselliği tarihselleştirmek" olarak adlandırdığın yaklaşımın, Rahel'in gerileme kavramı aracılığıyla yapmamızı önerdiği bazı çalışmaları, şimdide bırakmamamız ya da gerisine düşmememiz gereken değerli bir şey olduğunu varsaymaksızın nasıl yapabileceğini sormak istiyorum.

A.A.: Şimdiki zamanda değerli bir şeyler olduğunu varsaymaksızın bunun yapılması gerektiğini söyleyebilir miyim emin değilim.

E.vR.: Bu bir sonraki soruya yol açacaktır: Varsaydığın şey nedir? Oldukça dar bir özgürlük fikri gibi duruyor: tahakküme karşı özgürlük. Bunu vazgeçilmez olarak mı yoksa zaten kısmen başarmış olduğumuz bir şey olarak mı görüyorsun?

A.A.: En azından bu kadarını varsayar. Belki başka şeyler de olabilir. Daha önceki çalışmalarımda tartıştığım gibi, soybilimsel düşüncenin bir parçası olan ve açıkça bu fikri dönüştüren bir tür Kantçı ve Aydınlanmacı damardan gelen otonomi olarak bir özgürlük anlayışı olduğu gerçeğinden oldukça eminim ve bu konuda oldukça netim. Ancak bu Kantçı bir rasyonel otonomi kavramı değil.

E.vR.: O halde Kant'ın düşüncesinin içeriğini kabul ediyorsun ancak temellendirmesini mi kabul etmiyorsun?

A.A.: Hayır, bence bu düşünce de dönüşüme uğramış durumda. Daha önceki bazı çalışmalarım Foucault'nun Kantçı özerklik düşüncesini bir tür yasalara tabi olma fikrinden bir anlayış fikrine nasıl dönüştürdüğünü düşündüğümü anlatmıştım ya da bizim gerekli olarak algıladığımız şeyin aslında koşullu/değişken olduğunu görmüştü.^{viii} Ancak bunu görebilme süreci bir tür otonomidir. Bu sadece kendimizi ahlaki yasalara bağlama süreci değildir. Bunun Kantçı otonominin farklı bir içeriğe sahip formu olduğunu söyleyebilirsiniz. Ben bunu Kantçı bir otonomi kavrayışının radikal bir biçimde dönüştürülmesi olarak anlıyorum. Dahası, örneğin Foucault'nun kendisini Aydınlanma geleneğinin bir mirasçısı olarak konumlandırması ve bu miras kavramının Derridacı anlamıyla kendini bu geleneğe yerleştirirken onu radikal bir şekilde dönüştürme biçimiyle ilgileniyorum. Kuşkusuz özgürlük kavramı ikinci plandadır. Açıkçası, benim görüşüme göre, soybilimin sorunsallaştırılmasının yapmamıza izin verdiği şey, kendimizi şimdiki zaman açısından özgürleştirmek ve otonomiyi Foucault'nun "tarihsel *a priori*" ya da Adorno'nun "ikinci doğa" dediği şey olarak görebilecek bir konumda olmaktır. Bunun onu dönüştürmek için gerekli olduğunu söyleyebileceğime bile emin değilim. Bence başka sebeplerle gerçekleşen dönüşümler de olabilir.

R.J.: Peki soybilimin otonomiyi tedricen dönüştürmek için gerekli olduğunu düşünüyor musun?

A.A.: Eleştiri işine girişmek için öncelikle kendimizi tarihsel *a priori*'mizin kurumları ve özellikleriyle olan ilişkimizden özgürleştirmemiz gerekir ki bu da bizim için düşünme ve eyleme olasılığının koşullarını belirler. Tarihsel *a priori* fikrinin yaşam biçimleri düşüncesine çok yakın olduğunu düşünüyorum ve bunun hakkında konuşmak istiyorum. İkisini aşağı yukarı aynı şey

olarak görüyorum. Ama yine de Foucault bu fikri kararlı bir şekilde ilerici olmayan ama aynı zamanda gerici de olmayan bir tarih okumasının içine yerleştirmektedir. İlerleme ve tarih meselesine olan ilgimi normatiflikle olan ilişkileri üzerinden kuruyorum ve bunu toplumsal değişimlerin nasıl gerçekleştiğini anlamaya yönelik bir sorudan farklı görüyorum. Bence Foucaultcu tarih okumasının eleştiri açısından çok spesifik bir noktası var; bu da onun deyişimiyle “düşüncenin sessizce düşündüğü şey” ile kendimizi özgür bırakarak ve böylece farklı düşünmesine izin vererek eleştiri yapmamızı sağlamasıdır.^{ix} Bu yaklaşım, tarihsel dönüşümlerin gerçekleşmesini sağlayan nedensel mekanizmaları daha iyi anlamak ya da onları daha çok ya da daha az mümkün kılacak koşulları ortaya koymak için tarihsel dönüşümler üzerine düşünmekten farklı olabilir. Burada çok keskin bir ayırım yapmak istemem, ancak bunun farklı bir bakış açısı olduğunu düşünüyorum ve tarihle ilgili olarak ilgilendiğim soru, eleştiri ve eleştirel felsefe açısından tarih hakkında düşünmenin amacının ne olduğudur. Tarih hakkında nasıl düşünmeliyiz ki eleştirel çalışmayı en etkili şekilde yapabilelim? Bence tarihi ne bir öğrenme süreçleri hikayesi olarak ilerlemeci, ne de bir düşüş ve çöküş olarak gerici olarak değil, aynı anda hem ilerlemeci hem de gerici bir şekilde düşünmeliyiz. Bu bizim, eğer bu terminolojiyi kullanmak isterseniz, yaşam şeklimizin mevcut, genel kabul görmüş ve görünüşte doğal özelliklerini en etkili şekilde sorunsallaştırmamızı sağlayan yoldur.

E.vR.: Bir bakıma bu mesafeli duruş, toplumsal değişim açısından kurduğu bağlantıdan ziyade, eleştirmenler ve politik aktörler olarak bizlerin yaptığı gibi, bu dinamikleri değerlendirmeye çalışırken daha keskin bir görüş sağlayarak mı bize yardımcı oluyor? Her ne kadar güç ve akılcılığın iç içe geçtiğini vurgulamaktaysan da bunları tamamen ayırmaz bir şekilde bir arada düşünmüyor gibisin: Kendimize mesafe koyarak ya da yaşam biçimimizi bir kenara bırakarak, bunların tam olarak birbiriyle nasıl iç içe geçtiğine dair daha net bir resim elde edebiliriz belki.

A.A.: Bilmiyorum, ama yine de toplumsal değişim konusuna odaklanmak istiyorum. Bazen toplumsal dönüşümler, ister yazılı teorik incelemeler şeklinde olsun, ister sadece kendi yaşamlarında daha eleştirel düşüncelere girişmek şeklinde olsun, insanların bir mesafe kaydetmesi veya bir tür eleştirel çalışma ile meşgul olması sonucunda gerçekleşebilir. Eleştirel teorik çalışmaların toplumsal değişime yol açması çok nadiren görülen bir durumdur ve aslında daha çok sonradan ortaya çıkar ve halihazırda olanları anlamaya çalışır. Kuşkusuz toplumsal hareketlerde aktivistlerin eleştirel sözcük dağarcığı ve teorik tutumlar sergilediği durumlar vardır, ancak çoğu zaman dinamikler tersine işler: Eleştirmen olaya sonradan dahil

olur ve ne olduğunu anlamaya çalışır. Bu yüzden nedensel faktör konusunda dikkatli olmaya çalışıyorum. İnsanların bireysel ya da kolektif olarak kendilerini dönüştürme çalışmalarına nasıl katıldıklarını düşünürseniz, bunun genellikle kim oldukları ve ne olmak istedikleri üzerine, ister bireysel ister topluluk olarak, bir tür eleştirel düşünmeden kaynaklandığını görürsünüz. Ancak yine de bazen dönüşümler gerçekleşir ve bireyler ne olduğunu ve bu konuda ne düşündüklerini anlamaya çalışmak zorunda kalırlar. Olayların içine sürüklenirler ya da başka şeyler düşünmekle meşgul olurlar ve sonra geriye dönüp baktıklarında “Bu dönüşümü nasıl anlamlandırabilirim?” diye sorarlar. Bu nedenle nedensel soruyla daha normatif bir soruyu birbirinden ayırmaya gayret ediyorum, ancak katı bir ayırmada ısrar etmek istemiyorum; sadece bunları farklı sorular olarak görüyorum.

Akılcılık ve güç meseleleri göz önünde bulundurulduğunda, kendimizi güç ilişkilerinden ya da çok karamsar bir dil kullanmak istemiyorsanız, toplumsal ve tarihsel koşulların ağırlığından gerçekten kurtarabilme ihtimaline şüpheyle yaklaştığımı söylemeliyim. Bununla birlikte, tarihsel *a priori*’mizle ilişkili olarak kendimizi özgürleştirmenin, gerçekten bunun dışına çıkamayacağımızı ve her zaman bu görüşmeye katılmaya çalışacağımızı kabul ederken, bu karışıklıktan biraz uzaklaşmaya çalışmak gibi bir şey olduğu doğrudur.

E.vR.: Bu tanım ilerlemenin koşulları hakkında daha güçlü bir iddiaya yol açmaz mı? Belki de tarihsel geçmişimizi kendi kendimizi övdüğümüz bir dil olarak koruduğumuz sürece, senin de ifade ettiğin gibi, bir buyruk olarak karşılaşmalara, ilerlemeye engel olacak bir şekilde yaklaşıyoruz. Bu bir tür koşul: Herhangi bir karşılaşmanın -çünkü bence senin için toplumsal dinamikler daha çok farklı bağlamlar arasındaki karşılaşmalardan kaynaklanıyor- açıkça ve ilerici bir şekilde gerçekleşmesi için, tarafların bu kendine mesafelenme sürecinden geçmesi gerekiyor. Bunun oldukça kategorik olduğunu düşünüyorum, bu yüzden konuyu biraz derinleştirmek istiyorum.

A.A.: Bu doğru. Kendini öven bir hikâye anlatmanın, örneğin ahlaki ve siyasi ilerlemenin bir örneği olarak Avrupa modernitesi hakkında bir anlatı oluşturmanın, belli bir anlamda ilerleme kaydetmeyi engellediğini söyleyebilirim. Bu kendini öven anlatının ortadan kaldırılması gerekir. Ayrıca bu yerel ya da bağlamsal bir iddiadır çünkü yalnızca Avrupa modernitesinin içinde yer alan ve bu moderniteden faydalanan insanlar için doğrudur. Bana öyle geliyor ki, bu anlatı ile ilgili endişe, hem bir dizi sömürgeci ilişkinin meşrulaştırılmasına hizmet etmesi hem de sömürgecilik duyarlılığının dışında kalması anlamında, sömürgeci tahakkümlerle bağlantılı

olmasıdır. İlerleme ve Aydınlanma ile ilgili anlatılar, Adam Smith, Hume gibi Avrupalıların kolonilerden gelen yerli halkların nasıl yaşadıklarına dair raporları okudukları bu deneyime dayanıyor. Bu anlatılar onları durağan bir ilerleme modeli geliştirmeye yöneltmiştir. “Bu insanlar bizden daha ilkel olmalı ve eskiden nasıl olduğumuzdan şimdi nasıl olduğumuza giden ilerici bir anlatı olmalı” diye düşündüler. Durağan model sadece sömürgeciliğin bir dayanağı değil, aynı zamanda sömürgecilerin yerli halklarla karşılaştığında gösterdiği bir tepkidir; ilkel koşulların varisi olarak Avrupalıların sunulduğu bu anlatıyı dinleyen Avrupalılar, daha sonra bu modeli hemen bir üstünlük ilişkisi biçimine büründürmüştür. Bu anlatı, kitabımda tartıştığım ve söz konusu durağan tarih okumalarının gelişimini ve birçok sosyal teoriye nasıl nüfuz ettiğini ilginç çalışmalarıyla ortaya koyan sosyolog Gurminder Bhambra'dan alınmıştır.^x Bu anlatıdaki sorunlara gelirsek, küresel ve post-kolonyal bağlamda güç sahibi konumlarda yer alan bireyler olarak, bunlara karşı çalışmak ve bunların altını oymak bizim için çok önemli. Aksi takdirde, politik normlara ilişkin kültürlerarası tartışmalarda, kendimizi, bizim öğrendiğimiz bir şeyi öğrenmemiş olan geleneksel, modern olmayan “ötekilerden” dolayı şekilde (veya bazen açıkça) üstün olarak konumlandırmış olacağız.

E.vR.: Öyleyse diyorsun ki, eğer o Tarih'in ('T' ile) içindeyseniz, kendinizi o çerçeveden uzaklaştırmalısınız?

A.A.: Evet doğru.

E.vR.: Bence Rahel için Avrupa modernitesinin bir şekilde ihtiyaç duyduğumuz ve tutduğumuz tüm değerleri beraberinde getirdiğini varsaymak önemli değil. İlerleme ya da gerileme nosyonunun dayandığı ya da yıkıldığı yer burası değil. Ama eğer kimsenin kendini övebileceği bir şey olmasaydı, o zaman senin yorumun Rahel, herhangi bir yönetime sahip olmazdı, değil mi? Çünkü o zaman gerilemenin ne olmayacağını ya da neyin gerisine düşülmemesi gerektiğini bile söyleyemezdin. Yoksa bakış açını herhangi bir bağlamdan hareketle şekillendirebileceğini mi düşünüyorsun?

R.J.: Bilmiyorum. Bu benim için bir sorun teşkil etmekte. Yaptığım şeyin çok daha az önemli olduğunu düşünüyorum. Bu, kapsayıcı bir öğrenme süreci olarak (gelişmiş ahlak alanına nasıl ve ne zaman girdiğimiz paradoksunu hemen ortaya çıkaracak olan) tarihsel modernite ile ilgili bir şey değil. Daha çok, bunun bir öğrenme süreci ya da *deneyim biriktirme* süreci olup olmadığı temelinden hareketle özgürleşmek için normatif kriterler oluşturup

oluşturamayacağımıza ilişkindir, ki ben deneyim biriktirme terimini “öğrenme süreci” teriminden daha çok seviyorum çünkü deneyim daha zengin bir kavram. İngilizcede pek kullanılmıyor ancak Almancada *Erfahrungsprozess* (deneyim süreci) kelimesini kullanıyoruz. Aslında ben yaptığım şeyin çoğulculuğa uygun bir şey olduğunu düşünüyorum. “Onların” bizim şu anda bulunduğumuz yerden daha önceki bir aşamada oldukları fikri, herhangi bir kültürel durum ya da aşamanın ölçütü olarak uygulanamayacak bir şeydir. Bir grubun bizim özgürlük, otonomi ya da kendi kaderini tayin etme fikirlerimizden ne kadar uzak olduğu ya da bu tür bir uzaklığın nasıl ölçüleceği önemli değildir- bu mesafe dayatılacak bir kriter değildir. Geçmiş deneyimlere odaklanmak, değişim dinamiklerini, hangi bağlamda olursa olsun, öğrenme konusunda yaşadığımız engellemeler ya da eksiklikler açısından analiz etmemize imkân vermelidir. Bence Amy’nin tanımladığı şey de bu, çünkü elbette modernitenin kendi kendini öven versiyonu bir öğrenme engelidir (*Lernblockade*). Bu tam da *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin çürüttüğü fantezidir. Bu türden bir analiz bizleri, modernler olarak ne olduğumuza dair bu fazlasıyla iyimser, yanıltıcı düşünceden kurtarır. Bu, post-kolonyal düşüncenin eleştirel teoriye son derece önemli bir katkısı olduğuna inandığım boyutudur. Kitabın önemli çünkü bize bu şüphecilik ve kendini üstün gören fikirlerin altının oyulmasının her zaman eleştirel teorinin bir parçası olduğunu ve günümüzde post-kolonyal çalışmaların büyük ölçüde bunu formüle etme rolünü üstlendiğini hatırlatıyor. Nihayetinde anlattığın ve yaptığın şey, öğrenme konusundaki engellerden kurtulmak ve ilerlemelerimizin diyalektiğini çok yönlü olarak görmemize izin vermeyen bir anlatıdan bizi kurtarmaya çalışmak.

Benim yaklaşımımın arka planında yatan ve toplumsal değişim hakkında konuşmayı ilginç bulmamın nedeni ise, ilerlemenin bir şekilde değişim içinde bir değişim olmasıdır. Benim fikrim (ve tekrar ediyorum, bunu ben bulmadım) tarihin kriz tarafından yön verilen bir sorun çözme dinamiği oluşudur. Sorun çözme düşüncesini seviyorum çünkü olup bitenlerin daha pragmatik ya da pragmatik-diyalektik bir versiyonunu bulmamızı sağlıyor. Yine de ana fikir, krizlerin değişimi tetiklediği ve ilerlemenin bu değişimler ve bu dinamikler içinde meydana gelen bir şey olduğudur. Marx’tan aldığım iki şey var: birincisi, kendi tarihimizi yaptığımız, fakat bunu kendi seçtiğimiz koşullar altında yapmadığımızla ilişkin herkesçe bilinen formülasyon ve ikincisi, devrimler ve toplumsal dinamiklerle ilgili olarak, bir aktif bir de pasif unsurun varlığı. Benim ilgilendiğim de bu türden bir şey: rasyonel olan ve olmayan dinamikler ya da değişimin eyleyenle ilgili olan ve olmayan yönü. Değişimin insanlar tarafından -bazen

aşılması gereken ya da insanların aşmaya çalıştığı sorunlara tepki olarak- nasıl tetiklendiğini anlamak niyetindeyim. Ancak bazen belirli olaylar, koşullar veya yenilikler öncelik kazanır ve yeni deneyimler ortaya çıkar. Bazen de tarihin akışını ya da belli bir tarihsel yaşam biçimini bir şekilde kesintiye uğratan, bilinmeyen, yeni deneyimlerin bir anlatıya ve yaşam biçimine yeniden eklemeli olduğu bir dinamik söz konusudur. Örneğin, *Constellations* dersinde bahsettiğim teknik yeniliklerin büyük değişimlere yol açtığı düzensiz durumları anlamak zorundayız.^{xi}

Daktilonun icadı kadınların özgürleşmesi için kesinlikle bir katkı sağlamıştır, doğum kontrol hapı da öyle. Aynı zamanda, doğum kontrol hapını ve daktiloyu icat edenler bunu kadınları özgürleştirmek istedikleri için yapmadılar. Bu yan etkiler bilinmiyordu ve amaçlanmamıştı. İstenmeyen sonuçların ve aynı zamanda toplumsal çatışmaların ve belirli sorunları ele alıp bunları kısmen kendi yarattığımız krizlere dönüştüren toplumsal güçlerin söz konusu olduğu bu tür bir olay örgüsü, normatif kendilik anlayışımızla ilgilidir. İnsanlık tarihindeki krizler doğal afetler gibi değildir. Yoksulluk ya da meşhur Hegel'deki ayaktakımı sorunu gibi krizlere dönüşen şeylerdir.^{xii} Bu sadece açıktan ölen insanlarla ilgili değildir; toplum üzerinde karşılanmadığını düşündükleri normatif talepleri olan insanlarla ilgilidir. Bu benim ilgilendiğim türden bir dinamik. Amy'nin yaptığı gibi ilerleme üzerine bir kitap yazmadım ama sonuçta ilerleme diye bir şey olup olmadığını bile bilmiyorum. Gerçek hayattaki ampirik bir gelişmeye bel bağlamak zorunda mıyım? Bilmiyorum.

E.vR.: Aslında ilerleme kavramı üzerine bir kitap yazdığına ve bu konunun senin *Critique of Forms of Life* (Yaşam Biçimlerinin Eleştirisi) kitabının bir boyutu olduğuna tamamen inanmış durumdayım. Ancak yaklaşımını ayrıntılarıyla dinlerken, soruyu sorma biçiminin, neyin ön plana çıkarılması gerektiğine karar vermek için senin bir çerçeveye ihtiyaç olduğunu varsaydığını fark ettim. Ancak muhtemelen şunu söyleyebilirsin: eğer sorunları yeterince zengin bir şekilde tanımlarsak, o zaman bir anlamda sorunun tanımlanması, neyin sorunu aşabileceği konusunda kriterler oluşturacaktır. Şimdi bunun geriye dönüp bakıldığında ilerlemeyi nasıl gerektirmediğini anlayabiliyorum. Elbette sorunun tanımlanma biçiminin, herkesin çözüm olarak kabul ettiği şeyin yine de "gerileme" olarak adlandırabileceğimiz bir duruma yol açtığına dair Foucaultcu ve hatta Benjaminci bir endişe her zaman pusuda beklemektedir; ki bu endişeye bugün Almanya'daki göç sorununun "kaç mülteci kabul etmeliyiz" şeklinde ifade edilmesi örnek olarak verilebilir. Sen de bu endişeyi paylaşıyor

musun? Ya da buna karşı, belki de öğrenme sürecini soybilimsel mesafelenme ile birleştiren herhangi bir içsel güvencen var mı?

R.J.: Açıkçası hiçbir güvence yok, çünkü önceden öngörölmüş bir *telos* yok. Kriz ve uyum bozukluğu durumundan hareket ederek ya da senin deyimimle sorunları sıfırdan tanımlayarak başlıyorum. Ve elbette uyum bozukluğunun tüm çözümleri ilerici değildir; pek çok sorun ve çözüm formülasyonu ideolojiktir. Bana göre bunların çoğu zaman yanlış olduğuna dair ortak sezgimizi açığa çıkarmanın en iyi yolu -bir ulusun kime sığınma hakkı vereceğine kendisinin karar verdiği ve bunu genellikle bir yük olarak gördüğü ön kabulünde olduğu gibi- hangi gelişmelerin bu durumu beslediğini incelemekten geçmektedir. Bence bu örnekte, diğer pek çok örnekte olduğu gibi, bunun oldukça yetersiz bir süreç olduğu, geçmiş deneyimlerin tüm yönlerini entegre edemediği ya da öğrenmiş olabileceğimiz şeylerle kıyaslandığında olabileceğinden daha az zengin ve karmaşık olduğu yönünde sağlam bir iddia ortaya atılabilir. Bu durağan bir teleolojiden farklıdır. Bu, hareketin genel yönünün ne olduğunu bilmek zorunda olmadığınız, belirlenmiş olumsuzlama tarafından yönlendirilen bağımsız bir süreçtir. Adorno'nun ünlü bir alıntısında dediği gibi, "İlerleme kendini sürekli tekrarlama tehlikesine karşı direnişe dönüştürecektir. İlerleme tüm aşamalardaki bu karşı koyuştur, istikrarlı bir şekilde yükseliş değil."^{xiii} Hegel'i böyle kapsamlı bir teleolojiye sahip biri olarak bile düşünmezdim. Özgürlüğün, en sonunda gelen ve giderek daha fazla farkına vardığımız önemli bir değerden ziyade bir gelişim ilkesi olduğunu söyleyebilirim. Daha çok, özgür olmamayı belli bir şekilde tesis eden kurumların altını oyan bir ilkedir. Bu noktada Hegel hakkında tartışabiliriz, ancak bu bağımsız belirlenmiş olumsuzlama fikri aslında tarihte zaten ilerici bir şey olduğunu iddia etmeye ihtiyaç duymaz. Öte yandan, yerel düzeyde ilerleme örnekleri olduğunu da inkâr edemem. Kimi şeyler olmadan yaşayamayız.

A.A.: Bence bu aslında ikimizin anlaştığı bir husus. Senin "bağımsız belirlenmiş olumsuzlama" olarak adlandırdığın şeye benzer bir şey, Nietzscheci-Foucaultcu görüşe şakayla karışık belirlenmiş olumsuzlama dediğimde aklımdan geçen şeydi: Hedeflediği bir amaç yok ancak yine de bir anlamda daha önceki bu görüşler üzerinde çalışıyor ve onlara içkin olduğunu söyleyebileceğiniz sorunları çözmeye gayret ediyor. Burada tabii ki gerçek normlardan ya da uygulamalardan değil, teorik yaklaşımlardan bahsedilmekte, ancak benzer bir ilke söz konusu. Öğrenme süreçleri hakkında da bir şeyler söylemek istiyorum. Toplumsal dönüşümü hedefleyen bir tür eleştirel çalışmaya giriştiğimizde ortaya çıkarmaya çalıştığımız şey olarak

ileriye dönük bir ilerleme anlayışına bağlı kalmaktan az çok memnun olduğum gibi, aynı zamanda bazı öğrenme süreci anlayışlarını da kabul etmeye istekliyim. Ancak belirli bir bağlamda ve belirli ilerleme biçimlerine yapılan atıflarda ve hatta eleştirel teoride, postkolonyal literatürde popüler olan şu ifadeyle düşünmemiz gerektiğini düşünüyorum: “öğrenmemeyi öğrenmek.” Bu bir tür sorun odaklı öğrenme sürecidir, ancak ilerlemeye ilişkin bir anlatı olarak tarihin geriye dönük anlatımını tamamen sorunsallaştırmayı içeren bir süreçtir. Sanırım bu konuda hemfikir olabiliriz.

Rahel, sana sormak istediğim bir soru var, hazır aklıma gelmişken, senin bakışının özcü ve yerelci olmadığını, ancak bağımsız bir yaklaşım olduğu için sorunlu bir şekilde belki de fazla Kantçı olduğunu söyledin. Buna karşın ben tam tersini düşündüm: Görecelilik probleminde nasıl kendini sakınıyorsun? Bu konu hakkında henüz konuşmadık. *The End of Progress*'te eleştirel teoride kullandıkları şekliyle ilerlemeye dair meta-etik veya normatif sorularla nasıl ilgilendiğime ilişkin bir anlatı ortaya koymaya çalıştım. İlerlemeye ilişkin sorular, eleştiri yaparken kullandığımız mevcut normatif görüşümüzü meşrulaştırmak için nasıl kullanılıyor? Bu anlatılar büyük ölçüde, sorunlu olduğunu düşündüğüm geriye dönük ilerleme anlayışına dayanıyor. Hegelci ve ilerlemeci tarihsel öğrenme süreci anlayışına bir alternatif olarak görülebilecek olan Kantçı anlatımın, muhtemelen hepimizin hemfikir olduğu başka nedenlerden dolayı sorunlu olduğunu düşünüyorum; yani bu yaklaşım tarihe yeterince gömülmemiş, dolayısıyla eleştirel teorinin metodolojik amaçlarına ya da başlangıç noktalarına sadık olmayan, oldukça bağımsız bir yaklaşım sunuyor. Kitabımda yer alan normatiflik meselesine ilişkin tartışmanın yapısı bu nedenle bir tür ayıklama işlemidir.

Üç seçenek üzerinde anlaştığımızı düşünüyorum. Benim stratejim ilk ikisi üzerinde çalışmak ve çeşitli nedenlerle bunların işe yarayacağını düşünmediğimi ve elimizde daha soybilimsel bir anlatı kaldığını belirtmek. Ancak tabii ki bu durumda geriye görecelilik ya da konvansiyonalizm (uylaşıcılık) endişesi kalıyor. Eğer yaşam biçimlerinde toplumların içine gömülü bir şekilde üretilen normlardan bahsediyorsak, bu bireysel bir görecelilik değil, kültürel bir görecelilik ya da konvansiyonalizm (uylaşıcılık) olduğundan, konvansiyonalizm (uylaşıcılık) belki de daha tercih edilebilir. Bu konvansiyonalizm (uylaşıcılık) veya görecelilik endişesine yanıtını öğrenmek isterim. Sen sorunlarımızı çözmek için kullandığımız şeyleri, farklı sorunları veya başka çözüm yolları olan diğer insanlara dayatmak istemeyeceğimizi söylemiştin. Bu sezginin doğru olduğunu düşünüyor ve eğer ilerleme hakkında yargılarda

bulunacak, bunları yerele ve bağlama özgü kılma arzusuna katılıyorum. Ben buna tarihsel ilerlemenin aksine “tarihte ilerleme” diyorum. Ancak görecelilik veya konvansiyonalizm (uylaşımçılık) sorunundan nasıl kurtulduğunu bilmiyorum. Benim stratejim, meta-normatif düzeyde ilerleme kavramından vazgeçmenin göreceliliğe düşmek zorunda olduğumuz anlamına gelmediğini, çünkü göreceliliğin birinci dereceden normatif bir pozisyon olduğunu söylemek. Kişi normatiflik konusunda bağlama dayalı bir görüşe sahip olabilir ve yine de belirli normatif ilkelere inanabilir, tıpkı epistemolojik bir bağlama dayalı görüşe sahip olup yine de hakikate inanabileceği gibi. Başka bir deyişle, kişi normatiflik konusunda bağlamsalcı olabilir ve normatifliğin yerel, koşullara bağlı, tarihsel vb. olarak üretildiğini düşünebilir ve yine de göreceli olmayan ve hatta kapsam olarak evrenselci olabilecek birinci dereceden normatif ilkelere tutunabilir. Benim çözüme ilişkin önerim kısaca bu, ama seninkinin ne olduğunu merak ediyorum.

Son olarak sorunlara ilişkin bir şey söylemek istiyorum. Eva bunları aramızda bir tür uyuşmazlık ya da üzerinde farklı düşünebileceğimiz bir soru olarak sormaya çalışıyordu. Ancak *Critique of Forms of Life*'ı okurken, Dewey üzerinden sorun çözme yaklaşımının Foucault'daki sorunsallaştırmanın gerçekten ilginç bir şekilde işleyişine çok yakın olduğunu fark ettim. Foucault'da da sorunsallaştırmanın hem nominal hem de sözel bir karşılığı vardır. Şeyler belli bir noktada sorunlu hale gelir. “Kriz” dilini kullanmıyor ama belli bir noktada bizim için sorun haline gelen şeylerden bahseder ve ortaya çıkarmak istediği şey de zaten budur. Aynı zamanda, bir şeyleri sorunsallaştırmak ve herkesin sorun olarak görmediği veya sorunlu olduğunu anlamadığı ya da farklı bir şekilde anlamamız gereken sorunlara ışık tutmaya çalışır. Foucault'nun düşüncesinde bu iki ifade arasında, senin Dewey anlatımının da bir parçası olan bir geçiş söz konusu. Sanırım Foucaultcu birinin rahatsız olacağı nokta problem *çözme* kısmı. Ancak sorunlar ve sorunsallaştırmalar fikri bizim çalışmalarımız arasında gerçekten ilginç bir bağlantı oluşturuyor.

R.J.: Görecelilik ve konvansiyonalizmden (uylaşımçılık) nasıl kaçınabildiğimi sormakta haklısın. Bunu şekli bir kriter ortaya koyarak başarmaya çalıştığımı söyleyebilirim. Bir yaşam biçiminin doğurduğu sonuçları yargılamıyoruz. Ayrıca sakinlerinin ciddi anlamda ne yaptıklarını ya da hangi normları ve pratikleri ya da somutlaşmış ve değerlendirmeye dönük uygulamaları geliştirdiklerini de yargılamayız. Yargıladığımız şey süreçtir: Bu nasıl meydana geldi? Süreci yargılamak, bir şekilde yaşam biçiminin özünü veya içeriğini bir kenara koyarken, aynı

zamanda krizin arka planındaki sürecin önemli olduğunu vurgular. Bu, durağan olmayan dinamik bir yaşam biçimi kavramına dayanır, çünkü hepsi bir tür dinamikten geçer. Bu dinamik, belirli türden öğrenme engellerinin olup olmadığına dair kriterler kullanılarak bir süreç olarak değerlendirilir ki ideoloji bunlardan biridir. Bununla birlikte, belirli şeyleri deneyimlemenize izin vermeyen belirli kurumlar veya mekanizmalar gibi başka unsurlar da vardır. Bu hamle, aynı zamanda bağımsız bir evrenselcilik olmayan, bağlamı aşan bir kriter bulma girişimidir. Dinamiğin kendisiyle ilgilidir. Konvansiyonalizmden (uylaşımçılık) kaçınılmalıdır çünkü bir anlamda çerçeve ya da bağlamın kendisi temeldir. Rölativizm sayesinde belirli şeylerin doğru mu yanlış mı olduğunu ancak bu düşünce yapısı ya da yaşam biçimini dikkate aldığınızda görebilirsiniz. Buradaki fikir, çerçevenin dışına çıkmadan onun ötesine geçmektir.

Yeniden Hegel'i düşünüyorum, etik bir yaşam teorisi ya da onu sonuna kadar savunmamı gerektirecek bir şekilde değil, ama onun tarih felsefesi bize kavramsal araçlar vererek çerçevenin kendisini değerlendirmemizi ya da çerçevenin ötesine geçerek çerçevenin evrimleştiğini ve belli bir "doğru"ya sahip olduğunu görmemizi sağlıyor gibi görünmektedir. Belirli bir "doğru" aynı zamanda bir noktada ve belirli bir özel durum göz önüne alındığında bu çerçevenin yanlış hareketlere işaret edebileceği anlamını da taşıyabilir. Somut bir örnek vermek gerekirse, Batı dünyasında Müslüman bir kadın olarak saldırıya uğradığınızda belli koşullar altında peçe takmak gerici olmayabilir. Bu sadece bir direniş eylemi olmayabilir, ki bazen kesinlikle öyledir. Aynı zamanda bilinç yükseltmek ya da bir meseleyi politikleştirmek için doğru bir hareket de olabilir. Yanlış da olabilir, ancak bu peçenin kendisinin bir tahakküm işareti olup olmadığına değil, ne tür bir konstelasyon içinde olduğuna ve ne tür bir gerici eğilimin sonucu olarak meydana geldiğine göre belirlenir. Son zamanlarda bazı Batılı orta sınıf çevrelerde neo-burjuva aile değerlerine geri dönüş, burada bahsedilenden daha fazla bir gerilemeye yol açabilir. Buradaki düşünce, bir şeyin direniş eylemi olup olmadığının her zaman duruma bağlı olduğudur ve her Foucaultcu bunun her zaman duruma bağlı olduğunu söyleyecektir.

E.vR.: Çok fazla aynı fikirde olduğunuz için belki aradaki farkı biraz daha açabilirim. Bence Rahel'in sorunlu bir yaşam biçiminin nihayetinde insanı doğru yöne yönlendirdiği düşüncesi şu ana kadar tartışıklarımızdan daha güçlü. Amy'ye göre, verili yaşam biçimlerini aşmaya zorlanıyoruz çünkü bunlar bir şeyleri perdeliyor. Rahel'in düşüncesinin özünde pratik

çelişkilere benzer bir şey var. Bence bu farkı Adorno'nun yorumlamaya bakışında çok güzel görebiliriz. İkiniz de yorumlamayı bağlamsal olarak görüyor ve sorunları yorumlamamız gerektiğini ve çözümlerinin onları nasıl tanımladığımızla bağlı olduğunu söylüyorsunuz. Amy, bunu savunurken Adorno'nun şu sözlerini alıntılıyorsunuz: "Yorumlama ... durma noktasına getirilmiş olguların eleştirisidir; onlarda saklı olan dinamizmi ortaya çıkarmaktan ibarettir, böylece ikinci doğa gibi görünen şeyin bir tarihi olduğu görülebilir."^{xiv} Amy, senin soybilimsel yaklaşımınla "ikinci doğa olarak görünen şeyin bir tarihe sahip olduğunun görülebileceğini" açıkça ortaya koyduğunu söyleyebilirim. Bence Rahel, kitabınızda bu satıra verdiğiniz anlamdan çok daha güçlü bir okuma yaparak "depolanan dinamizme" odaklanıyor. Çünkü Rahel'in şöyle bir fikri var: Eğer öğrenme engelinden (*Lernblockade*) kurtulursanız, sadece daha önce görmediğiniz bir şeye, "düşüncenin sessizce düşündüğü şeye" ulaşmakla kalmazsınız, aynı zamanda aslında zaten bir yön bulmuş olursunuz. Dinamizm gerçekten oradadır ve sizi doğru yöne doğru iter. Bu ontolojik ya da sosyal-teorik düzeyde oldukça güçlü bir Hegelci analizdir. Buna katılabileceğini sanmıyorum Amy.

A.A.: Hayır.

E.vR: Güzel!

A.A.: Bence çoğu zaman ne elde ettiğimizi bilmiyoruz. Ben olsam bu konuda çok daha temkinli olurum.

E.vR.: "İtici" unsur ile devam edersek, her birinize dinamizmin motoru olarak neyi gördüğünüzü sormak istiyorum. Sen Amy, Adorno ve Foucault ile ortak olarak, mantıksız olanın ya da özdeş olmayanın, yani içinde bulunduğumuz çerçeveden kaçan bir şeyin bizi harekete geçirdiğini belirttiğin bir bölüme sahipsin.^{xv} Sanırım sen, Rahel, bizi ileriye götüren şeyin -örneğin çelişkilerin- farklı bir çerçevesini benimsiyorsun. Belki de *Critique of Forms of Life* ve *The End of Progress* arasındaki en büyük fark olan tarihsel materyalizme yönelik kendi katkılarınızdan biraz daha bahsedebilirsiniz. Gerçekte direnen ve bizi ileriye taşıyan şey nedir?

A.A.: Sadece çok sınırlı bir anlamda "bizi ileriye taşıdığını" söyleyebilirim. Bu biraz kafa karıştırıcı. Şöyle bir şey diyebilir miyiz? "Öyleyse, evet, -çok asli olmayan bir şekilde okumaya çalıştığım- Foucault'daki mantıksızlık ya da Adorno'daki özdeş olmayan fikrinde bulabileceğimiz bir figür olduğunu söylemeye çalıştığım doğru." Bunun gerçekten de bizi ileriye doğru yönlendirip yönlendirmediği tamamen ucu açık bir soru. Foucault'nun tarih

anlayışında çekici bulduğum şeylerden biri, belki de bu tarihsel değişimin dinamikleriyle ilgilidir, tamamen açık uçlu olmasıdır. Bana göre oldukça haklı bir şekilde -ama tam olarak tutarlı bir şekilde değil, mesela İran Devrimi üzerine yazdığı aşırı iyimser yazılar okunursa- ilerlemenin ne olduğunu bilmediğimizi ve bu nedenle gelecek hakkında açık uçlu bir şekilde düşünmemiz gerektiğini savunmakta. Bence bu, eğer bu dili kullanmak istiyorsanız, bir şeyleri daha iyi hale getirme ya da sorunları çözme fikriyle uyumludur. “Tahakküm ilişkilerini asgari düzeye indirmek” bence Foucault’nun kullanacağı dildir ya da daha Adornocu bir şekilde ifade etmek istersek “acı çekmeye tepki vermek”. Ancak bunun yönünün ne olacağını bilemeyiz, bu yüzden Foucault “Aydınlanma Nedir?” adlı eserinde eleştiri faaliyetinin her zaman devam etmesi gerektiğini söyler.^{xvi} Bu noktada aynı fikirde olmadığımızı sanmıyorum; aslında bir bakıma, eğer bir tür güçlü, pozitif ütopyacılığı reddediyorsak, o zaman eleştiri faaliyetinin devam etmesi gerektiğini de kabul etmiş oluruz. Bu durum da, sürecin açığa çıkardığı toplumsal değişimin yönü hakkında çok fazla şey söyleme konusundaki dikkatli ve şüpheli tutumla ilgilidir. Yine de eleştirinin nihai sonucunun ne olacağını bilemeyeceğimizi düşünüyorum.

E.vR.: Tahakkümsüzlüğe işaret ederek, Rahel’e göre istikamet normatif tarafına daha esaslı bir içerik yüklemeniz ilgi çekici. Daha önce özgürlükten bahsetmiştik ve bence Rahel krizlerdeki çelişkilerin bize doğru yönü gösterdiği görüşüne bağlı ise, o zaman bir anlamda daha incelikli bir ilerleme fikrine sahip, çünkü bunun her zaman tahakküm veya özgürlükle ilgili olduğunu bile söylemiyor. Ancak açıklamasında çok daha katmanlı bir tarih, bağlam ya da toplumsal pratik kavramı var.

R.J.: Evet, bu konuda kendimi kötü hissediyorum. Tahakküm ya da özgürlükten temel ilke olarak bahsetmiyorum. En azından Amy’nin tahakkümsüzlük ve daha az acı çeken bir dünya hakkında fikri olduğunu söyleyebilir. Bunun sadece deneyim biriktirmenin bir biçimi olduğunu söylemek, ilerlemenin çok yetersiz bir açıklaması gibi duruyor. Güçlü bağlılıklarım ve fikirlerim olmadığından değil, ancak bu felsefi tasarıyla ilgili olarak aslında kendimi sınırlandırma eğilimindeyim. İlerlemenin bu çok dar veya incelikli formülasyonunda, deneyimin zenginliği veya bütünlüğü fikrine dayanan, görüldüğünden normatif olarak daha yüklü, daha katmanlı bir deneyim kavramı olabilir. İlerlemenin bu çok dar veya zayıf formülasyonunda, görüldüğünden daha normatif olarak yüklü bir deneyim zenginliği veya bütünlüğü fikrine dayanıyor gibi görünen daha kalın bir deneyim nosyonu olabilir. Burada bahsedilen rasyonalite

fikri daha ütöpik görünüyor ya da olmasını istediğim kadar incelikli ve sürece dayalı olmayan pek çok işe yarıyormuş gibi görünüyor.

Eva'nın sorduğu, herhangi bir durumda bizi tetikleyen ya da ayrılmamıza neden olan unsurun ne olduğu sorusuna dönecek olursak, benim için bu, nesnel yönden kriz ve çelişkidir. Bu aynı zamanda, normatif temellere ya da özellikle eleştirel teorinin normatif temellerine ilişkin olarak, birçok çalışmanın krizlerin var olduğu düşünülerek yapıldığını göstermektedir. Eleştirel teorisyenler bu tamamen güzel (ama bazı kriterlere göre yanlış) yaşam biçimini bozacak ya da insanların bilinçsiz olduğu huzurlu bir ada gibi bir yere müdahale etmeye çalışacak ya da romantik ve naif bir insanla karşılaşp ona modernlik için çabalamasını salık verecek değiller. Bizim yaptığımız bu tür bir eleştiri değil. İlerlemenin değişim içinde değişim olduğunu söylediğimde, bunu eleştirinin halihazırda devam etmekte olan bir kriz içinde belirli bir devinim olmasıyla aynı anlamda söyledim. Bu, bir kriz anını tetiklemenin ve o ana müdahale etmenin kesin bir yolu. Benim için bu işin hem nesnel hem de maddi bir boyutu var. Eleştirel teoriye kavramsal müdahalem, sorun olarak sayılabilecek her şeye yönelik konstrüktivist yaklaşıma yapılan aşırı vurguyu dengelemeyi amaçlıyor.

Tartışmayı biraz daha tarihsel materyalist kriz ya da çelişki fikrine doğru taşımak istiyorum. Çelişkinin her şeyi halletmediğinin çok farkındayım. Marksist çelişki düşüncesindeki sorunlardan biri, herkesin çelişkinin mantıksal bir statüsü olduğunu düşünmesiydi; bu da bir şeyi eleştirmenize gerek olmadığı anlamına gelir çünkü o kendi koşullarında yanlıştır ve hatta ortadan kalkması için bir insan eylemine bile ihtiyaç duymaz. Aklımdaki çelişki bu değil, ama en azından krizler söz konusu olduğunda yadsınamayacak bir şey olduğu fikrine yaklaşıyorum.

Psikanalitik bir analogiyle, elbette bir semptomun çeşitli biçimlerde yorumlanabileceği, ancak semptomun gösterdiği bir şeyin olduğu söylenmelidir. Eğer psikanaliz sürecinde terapist bir şekilde semptomun doğru nedenini bulmaya çalışmazsa ya da semptomun bazı özelliklerini göz ardı ederse, o zaman duruma ilişkin doğru ya da yeterince derin bir içgörüyeye sahip olamayabilir. Hastaya uygun bir teşhise dayanarak sorunları tespit edemeyecektir. Aynı zamanda, belli krizleri ya da semptomları eleştirenlerin ve belli sorunları teşhis edenlerin bunu teşhis koyarak ve analistin haklı olup olmadığını kanıtlayacak bir şeyi hastada harekete geçirerek yaptığı interaktif bir süreçtir. Kriz ve çelişki burada devreye girer. Çelişkide bundan daha fazlası vardır. Çelişkinin sahip olduğu bir şeydir (belirlenmiş olumsuzlamadır) ve olası

çözüm potansiyeli bir şekilde sorunun tanımında yazılıdır. Bu, çelişki fikriyle birlikte karşımıza çıkan daha güçlü normatiflik düşüncesidir.

A.A.: Söylediklerinin çoğuna katılmamakla birlikte, farklı bir şekilde dile getirebilirdim. Ancak çelişkinin dili güçlü görünüyor. Sadece nesnel ve mantıksal olduğu ve eylemliliğe ihtiyaç duymadığı endişesi değil, aynı zamanda teleolojik bir okumaya dayanmak istemediğini söylemene rağmen, bir tür teleolojik yönelimi de çok güçlü bir şekilde ima ettiğini düşünüyorum.

Bence görüşlerimizin gerçekten yakın olduğu yer, eleştirmen ile nesnel koşullar arasındaki ilişkide bulunuyor. Foucault'nun eleştiriyi “şimdiki zamanda kırılğanlığın çizgilerini takip etmek”^{xvii} olarak nitelendirmesini seviyorum. Buradaki fikir çizgilerin orada var olduğu, eleştirmenin onların izini sürdüğü ve eleştirmenin bu iki boyutunun bir arada olması gerektiğidir. Sanki eleştirmen sadece dışarıdan yaklaşıyor gibi değil. Kırılğanlığın ve çatlakların çizgileri oradadır, ancak bunların izini sürerek ve bu çalışmanın neticesinde oluşan şimdiki zamanın içindeki alanı aralayarak yapılan bir iş vardır. Bu, belki tamamen olmasa da kriz kavramını kullandığın bazı kullanım biçimlerine oldukça benziyor.

E.vR.: Psikanaliz hakkında konuşmaya başlamış olmanız beni heyecanlandırdı çünkü bu konuda bir sonuca varabileceğimizi umuyordum. Sizin kendi yaklaşımlarınıza dair ne tür analogik psikanalitik formüller bulabileceğimizi merak etmekteydim. Belki de Rahel için ilerleme, deneyimin canlı ve engellenmeyen bir şekilde sahiplenilmesidir: inkâr etmeme, zenginleştirme ve geliştirme modeli. Amy'nin görüşü ise şu şekilde ortaya konabilir: Böyle bir gelişimin gerçekleşebilmesi için narsisizmin ortadan kalkması gerekir, böylece kişi sadece kendi içinde bulunduğu krizi değil, başkalarının krizini de görebilir. Bu nedenle, tıpkı psikanalitik terimlerle ifade edecek olursak birincil narsisizmin ötesine geçmemiz gerektiği gibi, yaşam biçimimizi de aşmamız gerektiğini söyler gibisiniz. Bu nitelendirmeye katılıyor musunuz bilmiyorum.

A.A.: Bu hoşuma gitti!

E.vR.: Rahel, kişinin kendi yaşadığı krizden daha fazlasını görmesini, dünyanın sahiplenilebilmesi için gerekli bir unsur olarak düşünüyor musun?

R.J.: Bana göre bu, yetersiz deneyim fikriyle benzeşiyor; eğer sorun çarpıtılmış bir deneyim süreci, çarpıtılmış bir öğrenme deneyimi ya da tamamlanmamış bir *Erfahrungsprozess*

(deneyim süreci) ise. O zaman, dünyada “öteki” ile bile karşılaşamıyorsak, güçlü bir tür akıldışılığın devrede olduğu Adornocu bir fikir mevcuttur. Bence ilginç olan Amy, senin çok daha şüpheli olduğunu söylemen, çünkü ne bulursak bulalım, bunun özgürleştirici veya ilerici sonuçlara götürüp götürmeyeceğini bilmiyoruz. Kesinlikle aynı fikirdeyim. Nihayetinde ilerlemeden ziyade gerilemeyle neden daha çok ilgilendiğim aklıma geldi. Gerileme kavramına bağlı kalacağım, ancak bunu ilerlemenin karşıtı değil, muadili olarak görüyorum. Gerileme fikrine sahip olur olmaz tam anlamıyla bir ilerleme fikrine sahip olmamız söz konusu değil. Bu, insanların negatifliğe ilişkin sıklıkla söylediği bir şeyle paraleldir: Bu bir tür “hile”dir çünkü neyin iyi olduğunu ancak neyin kötü olduğunu bilerseniz anlarsınız. Ben bunun doğru olduğunu düşünmüyorum. İlerleme ve gerileme için de doğru değil. Aralarındaki ilişki farklı, daha karmaşık ve daha belirsizdir. Benim ilerleme düşüncemin retrospektif (geriye dönük) bir diyalektiğe dayandığını söyleyebilirim. Bu, attığımız bu adımın ya da giriştiğimiz bu tür bir sorun çözme girişiminin neden ilerici olabileceği sorusuna cevap vermek gibi ileriye dönük bir değerlendirme yapabileceğiniz ya da yapmaya çalışabileceğiniz bir şey değildir. Biz sadece bunun gerici olmadığından emin olmak istiyoruz. Aynı şekilde, gerici olmadığını düşündüğümüz şeylerin aslında gerici olduğuna bizi ikna edecek pek çok unsuru görmediğimiz daha sonra ortaya çıkabilir. Bunun ilerleme olup olmadığını ancak geriye dönüp baktığınızda görebilirsiniz çünkü ne olacağını asla bilemezsiniz. Bu deneyimsel yönüdür: Denemelere başlarsınız. Sorun çözme bunun pragmatik bir boyutudur. Belli bir çözüme ulaşırsınız ve bunun etkilerini ya da belli bir çözüme ulaşırken neye göre karar verdiğinizizi bile bilemezsiniz.

A.A.: Buna katılıyorum. “İleriye dönük ilerlemeyi” neyin oluşturacağına dair kendi değerlendirmemde ortaya koyduğum içerik, *The End of Progress*'te tam olarak çözülmüş değil ancak yakın tarihli bir başka makalem olan “Emancipation without Utopia”da tartıştığım bir konu.^{xviii} Ana fikir, ileriye dönük anlamda ilerlemeyi oluşturacak şeyin tahakküm ilişkilerini asgari düzeye indirmek ve onları tahakküm edici olmayan, devingen, tersine çevrilebilir ve istikrarsız güç ilişkilerine dönüştürmek olduğudur. Bu son derece olumsuzlamacı bir ilerleme anlayışı. Gerilemeleri önlemek açısından bundan bahsetmek isteyeceğimi sanmıyorum. Bununla birlikte, aşılama çalıştığımız herhangi bir değişimin ilerici olup olmadığının, bu negatif anlamda bile, ancak olaydan sonra belirlenebileceğini kabul ediyorum.

Psikanalize kısaca değinmek istiyorum. Söylenecek çok şey var, ancak olumsuzlama ve tahakkümü asgari düzeye indirme fikriyle ilgili olarak beni etkileyen bir şey, psikanalizde

bireysel düzeyde ilginç bir analoginin olması. Bu psikanalizle uğraşan herkes için geçerli değil, ancak psikanalist Joel Whitebook kısa bir süre önce ilerleme üzerine çalışmalarım hakkında konuşurken bana psikanalizin prensipte ütopyacılık karşıtı olduğunu düşündüğünü söyledi. Freud'un psikanalizin amacının “histerik sefaleti ortak mutsuzluğa” dönüştürmek olduğuna dair ünlü sözüne atıfta bulunmuştu.^{xix} Bence bu, tahakküm ilişkilerini hareketli, tersine çevrilebilir güç ilişkilerine dönüştürme fikrine çok benzemektedir. Bana göre bu fikirler birbirine çok benziyor.

E.vR.: Ama daha fazlasını istemiyor muyuz?

A.A.: Evet. Ama peki hayallere ne olacak?! Brezilya’da özgürleşme üzerine yazdığım makale hakkında konuşurken dinleyicilerden bir öğrenci “Peki hayal ne olacak?” diye sormuştu.

ⁱ Çevrilen metnin orijinali için bkz. Allen, A., Jaeggi, R., Redecker, E. (2016). Progress, Normativity, and the Dynamics of Social Change An Exchange between Rahel Jaeggi and Amy Allen. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 37(2), 225-251. <https://doi.org/10.5840/gfpj201637216> . Çevirmen yazardan çeviri içi gerekli izinleri almıştır.

ⁱⁱ Bkz. Amy Allen, “Critical Theory and the Idea of Progress,” chap. 1 of *The End of Progress: Decolonizing the Normative Foundations of Critical Theory* (New York: Columbia University Press, 2015), pp. 1–36.

ⁱⁱⁱ Bkz. Thomas McCarthy, *Race, Empire, and the Idea of Human Development* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

^{iv} Bkz. Rahel Jaeggi, *The Critique of Forms of Life* (Cambridge: Harvard University Press, 2018); Kritik von Lebensformen (Berlin: Suhrkamp, 2013).

^v Bkz. Max Horkheimer and Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*, trans. Edmund Jephcott, ed. Gunzelin Schmid Noerr (Stanford: Stanford University Press, 2002).

^{vi} Bkz. Philip Kitcher, *The Ethical Project* (Cambridge: Harvard University Press, 2011).

^{vii} Bkz. Axel Honneth, “The Normativity of Ethical Life,” trans. Felix Koch, *Philosophy and Social Criticism* 48:8 (2014), pp. 817–26.

^{viii} Amy Allen, *The Politics of Our Selves* (New York: Columbia University Press, 2008), pp. 45–8.

^{ix} Michel Foucault, *The Use of Pleasure*, vol. 2 of *The History of Sexuality*, trans. Robert Hurley (New York: Vintage Books, 1985), p. 9.

^x Bkz, örneğin Gurminder K. Bhambra, *Rethinking Modernity: Postcolonialism and the Sociological Imagination* (New York: Palgrave MacMillan, 2007).

^{xi} Rahel Jaeggi, “Critical Theory and Philosophies of History” (presentation, *Constellations* Conference: Post-Colonialism, Critical Theory, and Democracy, New York, April 15, 2016).

^{xii} G.W.F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, trans. H.B. Nisbet, ed. Allen W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), §242, p. 267.

^{xiii} Theodor W. Adorno, “Progress,” in *Critical Models: Interventions and Catchwords*, trans. Henry W. Pickford (New York: Columbia University Press, 2005), p. 160.

^{xiv} Theodor W. Adorno, “On Interpretation: The Concept of Progress (I),” lecture 15 of *History and Freedom: Lectures, 1964–1965*, trans. Rodney Livingstone, ed. Rolf Tiedemann (Cambridge: Polity, 2006), p. 135; cited in Allen, *The End of Progress*, p. 195.

^{xv} Allen, *The End of Progress*, p. 194.

^{xvi} Bkz. Michel Foucault, “What is Enlightenment?,” in *The Foucault Reader*, trans. and ed. Paul Rabinow (New York: Pantheon, 1984), pp. 32–50.

^{xvii} Bkz. Michel Foucault, “Critical Theory/Intellectual History,” trans. Jeremy Harding, in *Critique and Power: Recasting the Foucault/Habermas Debate*, ed. Michael Kelly (Cambridge: MIT Press, 1994), pp. 109–37.

^{xviii} Bkz. Amy Allen, "Emancipation without Utopia: Subjection, Modernity, and the Normative Claims of Feminist Critical Theory," *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy* 30:3 (2015), pp. 513–29.

^{xix} Sigmund Freud and Joseph Breuer, Studies on Hysteria, in vol. 2 of *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, trans. and ed. James Strachey (London: Hogarth Press, 1955), p. 305.